
Nedenleri, Sonuçları ve Ortadan Kaldırılma Yollarıyla Piyasa Başarısızlığı

Mustafa Acar*

Giriş

Son yirmi yıllık dönemde ister teorik düzeyde sosyal bilimler yazınında olsun, isterse pratik düzeyde siyaset ve politika¹ alanında olsun, adından en çok sözedilen kavramlardan biri kuşkusuz piyasadır. Piyasa kavramı “pazar” anlamına gelen yalın şeklinden çok piyasa ekonomisi, piyasa sosyalizmi, serbest piyasa kapitalizmi, gibi, belirli iktisadi örgütlenme biçimlerini betimlemek üzere, çeşitli tamlamalarla kullanılmaktadır. Piyasa teriminin bir tamlama olarak kullanıldığı kavramlardan biri de, piyasa başarısızlığıdır.

---

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ “Siyaset” ve “politika” kavramlarının bu şekilde yanyana kullanılması kimilerine bir gereksiz tekrar, hattâ bir totoloji gibi görünebilir. Maalesef Türkçe literatürde bu kavramlar, isabet derecesi tartışmalı bir şekilde, çoğu kez (eşanlamlı kavramlar oldukları düşüncesiyle) birbirinin yerine kullanılmaktadır. Oysa en geniş anlamda benzeşeler bile, nüansları dikkate alarak bu kavramlar arasında şöyle bir ayrıma gitmek daha isabetli görünmektedir: “siyaset” İngilizce “politics” kavramının, “politika” ise “policy” kavramının karşılığı olup, birincisi “iktidarı ele geçirme ve toplumu yönetme sanatı”na, ikincisi ise “bir işin nasıl halledileceği, bir planın nasıl gerçekleştirileceği, veya bir hedefe nasıl ulaşılacağıyla ilgili adımlar, önlemler, ve uygulamalar bütünü”ne işaret eder. Bu anlamda örneğin bir partinin örgütlenmesi ve iktidara gelmek için yaptığı faaliyetler “siyaset,” iktidara gelen bir partinin ekonomik istikrarı sağlamak için uyguladığı kararlar bütünü ise ekonomi “politikası”dır. Türkçe’deki belki en geniş kapsamlı sözlüğün (Doğan, 2001) bile bu konuda bir ayrım yapmaması, siyaset ve politika kavramlarını eşanlamlı kabul etmiş olması ilginçtir.

Öte yandan devletin ekonomideki yeri, ağırlığı ve rolünün ne olması gerektiği tartışması iktisatta geçmişi çok eskilere giden önemli bir tartışmadır. İktisat tarihinin en esaslı iki büyük okulu olarak Klasik ve Keynesyen okul ile bunların modern versiyonlarının üzerinde kolay kolay anlaşamadıkları ve hararetleli tartışmalara girdikleri konuların başında, devletin ekonomideki yeri gelmektedir. Dahası, sözkonusu tartışma yalnızca akademik dünyayı ilgilendiren teorik bir tartışma da değildir. Bütün dünyada kamu yöneticileri, bürokratlar ve devlet adamları icraatlarını mantıklı bir temele oturtabilmek, bunların gerekliliği konusunda kamuoyunu ikna edebilmek için devletin ekonomideki yeri meselesiyle ister istemez ilgilenmek durumunda kalmaktadırlar. Günümüzde sosyal demokrat yahut sol geleneğe mensup siyasi partilerle daha liberal-muhafazakâr çizgideki partilerin ayrıştıkları konulardan biri de, yine devletin siyasi ve ekonomik hayatı biçimlendirmedeki rolünün nereye ve ne kadar uzandığı konusudur. 1980'li yıllardan sonra hızlanan liberalleşme, deregülasyon ve özelleştirme tartışmaları ile bunlara paralel giden uygulamalar bu meseleyi daha canlı biçimde siyasetin gündemine taşımıştır.

Bu bağlamda hükümet müdahalesinin gerekçesi ve sınırları konusunda alınacak kararların ve uygulanacak politikaların dayandırılacağı birtakım objektif standartlar arayan kamu yöneticileri giderek artan biçimde dikkatlerini “piyasa başarısızlığı” kavramı üzerinde yoğunlaştırmışlardır (Zerbe and McCurdy, 2000: 10).² Özel şahısların, firmaların veya şirketlerin işlerine hükümetin burnunu sokması ne zaman meşrudur? Modern dünyada bu soruya verilen normatif cevap genellikle piyasa başarısızlığı kavramı üzerine bina edilmektedir. Piyasa başarısız kaldığında, yani “özel menfaatin peşinden gitmenin toplumun kaynaklarının etkin kullanımına, veya toplumun ürettiklerinin adil dağılımına yolaçmadığı durumlarda” (Weimer and Vinig, 1992: 13) hükümet müdahalesinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

Devleti aşırı büyüten, ona altından kalkamayacağı fonksiyonlar yükleyen ve sonuçta büyük kamu açıkları ve verimsizlik sorunlarına yol açan Keynesyen politikaların revaçtan düşmesiyle kapitalist dünyada piyasa ekonomisine doğru 1980'li yılların başından itibaren bir yönelim olmuştur. Buna bir de 1980'lerin sonunda merkezden planlamalı kollektivist iktisadi örgütlenmenin yürürlükte olduğu sosyalist blokun dağılmasıyla kendilerine yeni

² Teorik olarak kısmen özel sektörün, kısmen de devletin rol aldığı ekonomik yapılar “karma ekonomi” olarak adlandırılmaktadır. Ancak pratikte devletin ekonomik faaliyetlerde ne kadar rol alması, ne kadarını da piyasaya bırakması gerektiği, bununla ilintili olarak ekonomide devletin payı ile özel sektörün payı arasındaki ideal bölüşümün ne olduğu konusu hep tartışmalı olmuştur. Karma bir ekonomide devletin yeri konusunda bir tartışma için, örneğin, bkz. Nelson (1987).

Piyasa

bir yön çizmek isteyen eski sosyalist ülkelerin arayışları eklenince, piyasa ekonomisi hemen bütün dünyada öne çıkan bir yönelim haline gelmiştir. Arz ve talep güçlerinin serbest hareketine, fiyat mekanizmasının dış müdahalelerden mümkün olduğunca bağımsız işlemesine ve iktisadi karar birimlerinin gerek tüketim, gerekse üretim ve yatırım kararlarını kendi özgür iradeleriyle serbestçe vermelerine dayalı piyasa ekonomisinin en etkin kaynak dağılımını sağladığı artık geniş kabul gören bir görüştür. Piyasa ekonomisinin israfı önlemede, kaynakları en verimli oldukları alanlara kaydırmada, teknoloji üretmede ve rant kollama faaliyetlerini asgari düzeye indirmede aşırı müdahaleci, merkezden planlı ve korumacı iktisadi sistemlere daha üstün olduğu, yaşanan tecrübelerle ortaya çıkmış görünmektedir.

Ancak piyasayı her durumda başarıya ulaştıran, kendi başarı şartlarını daima kendisi yaratan, devlet müdahalesine asla ihtiyaç duymayan bir kurum olarak görmek yanlıştır. Piyasa da her kurum gibi başarısı için belirli koşullara gereksinim duymakta, bu koşullar olmadığı zaman kendisinden beklenen faydaları sağlayamamakta, kısaca başarısızlığa uğrayabilmektedir. Öte yandan sözde piyasa ekonomisine geçmiş birçok gelişmekte olan ülkede yaşanan krizler ve bunların doğurduğu olumsuz sonuçlar piyasa başarısızlığını önemli bir tartışma konusu olarak gündeme taşımakta; bu doğrultuda piyasa başarısızlığı her tür devlet müdahalesinin meşrulaştırma aracı olarak kullanılabilir.

Bu çerçevede bu çalışmada, son yıllarda gerek teorik-akademik, gerekse pratik-siyasi tartışmalar ve uygulamalarla günlük hayatın her alanına nüfuz etmiş bir kavram ve kurum olarak piyasanın hangi durumlarda başarısız kaldığı, bu başarısızlığın ne gibi sonuçlar doğurduğu ve piyasayı yeniden etkin işler hale getirebilmek için neler yapılması gerektiği tartışılmaktadır. Yazının kalan bölümü şu şekilde düzenlenmiştir. İzleyen bölümde piyasa başarısızlığının tanımı ve piyasa başarısızlığına yolaçan nedenler tartışılmaktadır. Piyasa kurumunu etkin işleyemez hale getiren başlıca nedenler olarak piyasa gücü, dışsallıklar, kamu malları ve asimetrik bilgi üzerinde durulmaktadır. Daha sonra piyasayı çalışır hale getirebilmek için bu engellerin nasıl ortadan kaldırılacağı konusu irdelenmektedir.

1. Piyasa Başarısızlığı Nedir?

Teknik tanımıyla piyasa başarısızlığı bilgi ve işlem maliyetlerinin varlığı, dışsallıkların içselleştirilememesi, kamusal malların piyasa kurallarına uygun olarak üretilip tüketilememesi gibi nedenlerle, toplumun isteklerinin en iyi şekilde karşılanması amacına yönelik kaynak tahsisinde piyasanın başarılı olama-

masıdır (Demir ve Acar, 2002: 334). İktisadın önemli tartışma konularından birini teşkil ettiği halde, Mikroiktisat ders kitaplarının ancak sonlarında kendisine yer bulabildiği için iktisat öğrencilerinin etraflı bir şekilde tartışmaya pek fırsat bulamadıkları piyasa başarısızlığı, en sade biçimiyle, piyasanın mal ve hizmetleri etkin biçimde temin edemediği bir durumu ifade eder. Daha genel terimlerle söylenirse piyasanın başarısız olduğu durumlar, “piyasa güçlerinin ‘kamu menfaati’ olarak algılanan şeye hizmet etmediği durumlardır.”³ Piyasa mekanizmasının düzenli ve etkin işleyişini engelleyen çeşitli faktörler yüzünden kendisinden beklenen işlevleri göremez hale gelmesi olan piyasa başarısızlığının imâ ettiği sonuç, etkin kaynak dağılımının sağlanamaması, bazı mal veya hizmetlerin arzu edilenden daha fazla veya daha az üretilip tüketilmesi, fiyatın arz ve talep dengesini sağlayan minimum kâr marjında oluşmaması ve dolayısıyla tüketici ve üretici refahının optimal düzeye çıkarılamamasıdır. Nitekim Stiglitz piyasa başarısızlığını “piyasanın Pareto optimal⁴ ya da ‘birinci en iyi’ kaynak dağılımını başaramaması, yani israfa yolaçması” olarak tanımlamaktadır (1998:15)

Piyasanın normal biçimde işlediği, örneğin aşağıda irdelenecek piyasa başarısızlığı nedenleri arasında yeralan dışsallıkların olmadığı durumlarda, piyasa fiyatının sembolize ettiği denge noktasında bir malın özel yararı sosyal yararına, özel maliyeti de sosyal maliyetine eşittir. Oysa dışsallıkların varlığı bu eşitliği bozmaktadır. Piyasa başarısızlığı durumunda bir malın piyasada oluşan fiyatı, malın marjinal sosyal yararı ile o malı üretmenin marjinal sosyal maliyetini birbirine eşitlemiyor demektir. Maliyetlerin faydaya eşit olmadığı, tüketicinin bir malın tüketiminden umduğu faydanın o malın üretimi için katlanılan maliyetle aynı düzeyde bulunmadığı yerde etkinlik yoktur. Zira maliyet faydadan yüksekse zararına üretim veya tüketim yapılıyor demektir, bu durumda üretimin veya tüketimin azaltılması üretici veya tüketicinin yararına demektir. Tersine fayda maliyetten yüksek ise sözkonusu malı daha fazla üretilip tüketerek hâlâ faydanın, dolayısıyla refahın artırılma imkanı var demektir. Toplumsal maliyet bireysel maliyeti aştığı zaman birileri topluma zarar vererek üretim yapıyor demektir. Tersine toplumsal fayda bireysel faydayı aştığı zaman ise yaratılan faydanın bir kısmının bedeli ödenmediği için sözkonusu malın optimal düzeyin altında üretilmesi ve tüketilmesi tehlikesi ortaya çıkmaktadır.

³ http://en.wikipedia.org/wiki/Market_failure

⁴ Pareto-optimal kaynak dağılımı: enaz birinin durumunu kötüleştirilmeksizin bir diğerrinin durumunu iyileştirmenin imkânsız olduğu, tam etkin kaynak dağılımı.

Piyasa

Keynesyen, Yeni-Keynesyen ve sosyalist iktisatçıların aksine liberal öğretiyeye bağlı Klasik, Neoklasik ve Parasalcı iktisatçılar normalde devlet müdahalesine karşıdır; ekonomide devletin rolünün çok az, devlet müdahalesinin minimal düzeyde olmasını öngörürler. Bunun altında yatan temel kaygı da devlet müdahalesinin fiyat mekanizmasını işlemez hale getireceği, rant yaratacağı, verimliliği düşüreceği ve etkin kaynak dağılımını engelleyeceğidir. Ancak normal şartlar altında müdahaleye karşı olan bu iktisatçılar için bile devlet müdahalesinin kaçınılmaz, ya da en azından kabul edilebilir olduğu durumlar vardır.

Piyasanın her hangi bir nedenle başarısızlığa uğradığı durumlarda hangi okula bağlı olursa olsun iktisatçıların büyük çoğunluğuna göre devlet müdahalesi için açık, mantıklı ve ikna edici bir gerekçe var demektir.⁵ Piyasa kıt kaynakları her zaman toplumsal refahı en yüksek düzeye çıkaracak biçimde etkin dağıtamayabilir.⁶ Şayet böyle bir durum varsa devlet müdahalesi, söz konusu müdahalenin toplum yararına olacağı gerekçesiyle, meşrulaştırılabilir. Altını çizmek gerekir ki, piyasa başarısızlığının varlığı kaynak tahsisinin optimal olmadığına, 'ikinci en iyi' bulunduğu, kısacası israfın mevcudiyetine işaret eder (Akalin, 2002:127). Oysa israfın ortadan kaldırılması, kıt kaynakların en verimli oldukları alanlarda istihdam edilmesi, üretimin artması ve fiyatin aşırı kâr marjlarını ortadan kaldıran düzeylerde oluşması gerek bireyler, gerek toplum açısından arzu edilir bir durumdur.

Kaynakların optimal-altı dağılımının, kaynak israfının, dolayısıyla piyasa başarısızlığının muhtemel birçok sebebi olabilir. Aşağıda piyasanın kaynak dağılımını etkin yapamadığı durumlar, başka bir deyişle piyasa başarısızlığının başlıca nedenleri ele alınmaktadır.

⁵ İktisatçıların çoğuna göre piyasa başarısızlığı devlet müdahalesini gerekli kılan bir durum olmakla birlikte, bu görüşte olmayan piyasacı iktisatçılar da vardır. Örneğin Zerbe ve McCurdy "Piyasa Başarısızlığının Sonu" adlı ilginç makalelerinde "önceleri hükümet harcamalarının varlığı için normatif gerekçe sağlayan sade bir çaba olarak başlayan piyasa başarısızlığı tartışmasının zamanla tam-tekmil, yarı-bilimsel bir teşhis ve reçete dayatıcı egzersize dönüştüğünü" vurgulayarak, "normatif bir gerekçe olarak piyasa başarısızlığı kuramının yanlış olsa da görece zararsız olduğunu, ancak [politika yapımcılarının elinde müdahalenin tam kapsam ve türünü objektif bir şekilde belirlemeye yönelik] bir teşhis testi olarak kullanıldığı zaman zararsız olmaktan çıkıp, çoğu kez hastalıklı politika reçetelerine geçit verdiğini" belirtmektedirler. Dolayısıyla onlara göre piyasa başarısızlığı son derece çarpık bir kavramdır. İşlem maliyetleri kavramını kullanan alternatif bir ekonomik yaklaşım devlet müdahalesiyle ilgili meseleleri anlamada daha iyi bir kavramsal çerçeve sunmaktadır" (Zerbe and McCurdy, 2000:10-12).

⁶ Economics of market failure: http://www.tutor2u.net/economics/content/topics/marketfail/market_failure.htm

2. Piyasa Başarısızlığının Nedenleri

Piyasanın başarısızlığa uğradığı durumlar esas itibariyle dört başlık altında toplanabilir: piyasa gücü (tekeller), kamu malları, dışsallıklar, ve asimetric bilgi.⁷ Bu unsurların biri veya birkaçının varlığı halinde ilgili sektörde veya ekonomide piyasa düzenli işleyememekte, etkin kaynak dağılımı sağlanamamakta, toplumsal refah optimal düzeye çıkarılamamaktadır. Bu tür durumlarda kamu otoritesinin devreye girerek çeşitli müdahalelerle piyasa mekanizmasının işlemlerini sağlamasına, yahut piyasanın üretmediği malı bizzat kendisinin üretmesine cevaz verilmektedir. Aşağıda bunların her biri kısaca ele alınarak kamusal otoritenin bu unsurların doğurduğu sorunlarla nasıl mücadele edebileceği ve piyasa mekanizmasının etkin işlemlerini nasıl tesis edebileceği tartışılmaktadır.⁸

2.1. Piyasa Gücü

Piyasa başarısızlığı sorunu bağlamında “piyasa gücü”nden kastedilen, fiyatı tek başına etkileme veya belirleme gücü, diğer adıyla tekelleşme ya da oligopolleşme eğilimidir.

Toplumsal refahı optimal düzeye çıkaran rekabetçi piyasaların başta gelen özelliklerinden biri, firmalardan hiçbirinin malın fiyatını etkileyebilecek piyasa gücünün olmaması, her bir firma için fiyatın veri olmasıdır. Bununla doğrudan ilintili olarak, piyasa mekanizmasının Pareto etkin kaynak dağılımını sağlayamamasına yol açan nedenlerden ilki, tam rekabet yerine eksik rekabetin olması, dolayısıyla firmaların malın fiyatını etkileyebiliyor durumda olmalarıdır (Ünsal, 2004: 525). Piyasa gücünün, yani bir veya birkaç firmanın

⁷ Piyasa başarısızlığı konusuna yer veren kaynakların büyük çoğunluğu burada sayılan dört neden üzerinde hemfikirlerdir; ancak bazı kaynaklarda buna ilave başka bazı nedenler daha sayılmaktadır. Bunlar arasında “eksik piyasalar” (incomplete markets: talebi olduğu halde bazı malların arzının yapılamadığı durumlar) ve “iş çevrimleri” (business cycles: işsizliğin yüksek, talebin yetersiz, ekonominin durgun olduğu durumlar) bulunmaktadır. <http://www.thisnation.com/whygovt-economic-market.html>

⁸ Yukarıda vurgulandığı gibi, piyasa başarısızlığı konusu geleneksel olarak mikroiktisat ders kitaplarının sonlarında tartışma konusu yapılmaktadır. Bu konuda teknik detaylar ve grafiksel izahlara ilgi duyanlar, başkaları yanında örneğin, lisans düzeyinde orta seviye bir mikroiktisat kitabı için Nicholson (1997) ve Ünsal (2004)'e, yüksek lisans düzeyinde bir mikro ders kitabı için de örneğin Mas-Colell, Whinston ve Green (1995) ve Varian (1992)'ye bakabilirler. Ayrıca günümüzün en hızlı ve etkin bilgiye erişim aracı olarak internette “market failure” başlığı altında yapılacak kısa bir gezinti sonucu bu konuyla ilgili, birkaçı bu yazının sonunda belirtilen, çok sayıda kaynağa ulaşmak mümkündür. Bu satırların yazarının deneme amaçlı olarak “Google” motoruyla yaptığı bir aramada birkaç saniye içinde konuyla ilgili tam 36 milyon (!) elektronik bağlantı (link) içeren bir listeyle karşılaşması bu konuda teknolojinin sunduğu olanakların ne boyutlara ulaştığının çarpıcı bir örneğidir.

malın fiyatını etkileme ya da belirleme gücünün varlığı, piyasa mekanizmasının başarısız kalmasına neden olmaktadır. Normalde çok sayıda alıcı ve satıcı arasındaki serbest pazarlık sonucu oluşması gereken fiyat az sayıda firma tarafından belirlenebilir durumda olduğu zaman doğal olarak tüketiciler aleyhine sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Tekel durumunda piyasada faaliyette olan tek firma kâr marjını tüketici aleyhine yüksek tutabilmekte, hattâ fiyat farklılaştırmasına giderek aynı malı farklı yerlerde farklı fiyatlardan satabilmektedir. Oligopol şartlarının geçerli olduğu durumda da piyasaya hakim olan az sayıdaki firma aralarında açık veya örtük anlaşmalar yaparak tüketici aleyhine olmak üzere piyasaya arz edilen mal miktarını sınırlandırmakta, bu sayede fiyatı yükseltmekte, fiyat maliyetin üzerine çıktığı ölçüde de aşırı kâr, daha popüler adıyla *rant* sağlamaktadır. Bu tür bir piyasa başarısızlığının tipik örnekleri tekelleşme eğiliminin yüksek olduğu piyasalarda görülmektedir. Piyasa başarısızlığının önlenmesi sorunuyla da bağlantılı olarak, tekele karşı çıkmanın başlıca iktisadi gerekçeleri arasında şunlar sayılabilir:

Birincisi, rekabetçi piyasalarda denge durumunda marjinal maliyete eşit olan fiyat, tekeli ve oligopolcü piyasalarda marjinal maliyetten yüksektir; rekabetçi piyasaya göre tekeli piyasasının ürettiği çıktı daha düşük, fiyat ise daha yüksektir. Bu durum gerek tüketici, gerekse üretici fazlası açısından net bir refah kaybı demektir. İkincisi, fiyatın marjinal maliyetten yüksek olması kaynak tahsisinde etkinsizliğe ve Pareto-optimal olmayan bir dengeye yolaçar. Bunun kaynakların en verimli oldukları alanlar yerine daha az verimli oldukları alanlarda kullanılması, dolayısıyla kaynak israfı anlamına geldiği yukarıda vurgulanmıştır. Üçüncüsü tekeli tarafından karar mercilerini ve kamuoyunu tekelin yararına ikna etmeye, reklam ve pazarlamaya yönelik rant-kollama faaliyetleri için yapılan büyük harcamalar tekelin standart maliyetlerini daha da yükseltebilir. Nihayet, tekelin maliyet etkinliğinin düşmesine göz yumması halinde Libenstein'in x-etkinsizliği adını verdiği durumla karşılaşılabılır: piyasada kuvvetli bir rekabetin olmayışı yüzünden maliyetlerin yukarı doğru gitmesi tüketicileri daha yüksek fiyatlarla, dolayısıyla reel yaşam standartlarının düşmesi durumuyla karşı karşıya getirebilir.⁹

2.2. Kamu Malları

Güneş ve hava gibi Tanrı vergisi, herkesin ihtiyacını fazlasıyla karşılamaya yetecek kadar bol, bunun için de bedava olan "serbest mallar"¹⁰ dışında kalan

⁹ http://www.tutor2u.net/economics/content/topics/marketfail/market_failure.htm

¹⁰ "Serbest mallar" İngilizce "free goods" kavramının karşılığı olup açık biçimde tercüme kapsamıdır. Esasen cins bir kelime olan "free" kavramının karşılıkları arasında hür, serbest, özgür,

bütün mal ve hizmetleri *dışlanabilirlik-dışlanamazlık* ve *rakiplik-rakipsizlik* özelliklerine göre şöyle bir dörtlü kategorizasyona tâbi tutmak mümkündür:

Tablo 1: Malların “rakiplik” ve “dışlanabilirlik” açısından dörtlü kategorizasyonu

	Rakiplik	Rakipsizlik
Dışlanabilirlik	özel mallar (1)	doğal tekel (3)
Dışlanamazlık	ortak kaynaklar (2)	kamu malları (4)

Rakipsizlik; birinin tüketiminin başkalarını tüketim imkanından yoksun bırakmaması demektir. Bu durumda bir kişinin tüketimi bir başkasının tüketimine rakip değildir. O halde bir kişinin tüketimi başkalarının tüketebileceği miktarı azaltıyorsa rakiplik, azaltmıyorsa rakipsizlik sözkonusudur. Buna karşılık dışlanamazlık, bir malın onu satın alan kişi dışındaki kişilerce kullanımının engellenememesi demektir. Eğer bir malı, bedelini ödeyerek onu elde eden kişi dışındakilerin tüketimi engellenebiliyorsa, yani bedelini ödemeyen kişi tüketimden dışlanabiliyorsa dışlanabilirlik özelliği; aksi durum sözkonusu ise, yani bedelini ödemedikleri halde birtakım insanların tüketimi engellenmiyorsa dışlanamazlık (dışarıda tutulamama) özelliği var demektir.

Tablo 1’den izlenebileceği gibi, *özel mallar* hem *rakiplik*, hem de *dışlanabilirlik* özelliği olan mallar olup, özel sektörün başarıyla üretebileceği mallardır. Otomobilden çamaşır makinesine, demirden çimentoya binlerce mal hem birinin tüketimi başkalarının tüketebileceği miktarı azaltacağı, hem de bedelini ödemeyen kişilerin tüketimden dışlanabilmeleri nedeniyle özel mallar sınıfına girmektedir. Özel malların piyasa tarafından başarıyla üretilebileceğinde, dolayısıyla mülkiyet haklarının korunması ve yasaların uygulanması dışında bu mallarla ilgili herhangi bir devlet müdahalesine ihtiyaç olmadığı kuşku yoktur. Yukarıdaki tablounun devlet müdahalesine ihtiyaç bakımından 2 gri alanı, bir de gri olmayan (devlet müdahalesine kesin ihtiyaç olan) alanı vardır.

Biri sol-alt köşe diğeri de sağ üst köşede yer alan “gri alanlar” esasen yarı-kamusal malları kapsamaktadır. Sol alt köşedeki (2) numaralı gözede *rakiplik* ve *dışlanamazlık* özelliği olan mallar yer almaktadır. *Ortak kaynaklar* da denen,

bedava, ücretsiz, beş, bağımsız, kurallara bağlı olmayan gibi anlamlar bulunmaktadır. (Nitekim Atalay (1999) sıfat, zarf ve fiil olarak “free” sözcüğü ve terkipleri için ellinin üzerinde karşılık vermektedir.) Aslında iktisadi bağlamı dikkate alındığında Türkçe doğru karşılığı “bedava mallar” olması gerekirken, “free goods”un Türkçe literatüre bağlamla hiç alakası olmayan ve hiçbir mantıksal-sezgisel çağrışım yapmayan biçimde “serbest mallar” olarak geçmiş olması, olsa olsa tercüme hatası olarak düşünülebilir.

Piyasa

ama daha doğru bir isimlendirmeyeyle, “sahipsiz oldukları için ortada kalmış mallar” anlamında *orta malları* denebilecek bu malların tipik örnekleri otlaklar, çayır ve meralar, parklar ve denizlerdeki balıklardır. Teorik olarak “herkesin” malı oldukları için pratik olarak “hiç kimsenin” malı olmayan, bu nedenle de ya bakımsızlık, ilgisizlik ya da aşırı kullanımdan dolayı bir süre sonra ihtiyaca cevap veremez hale gelen, yokolma tehlikesiyle karşı karşıya kalan orta mallarını bekleyen akıbet çoğu kez, Hardin’in bundan neredeyse kırk yıl önce (1968) isabetle altını çizdiği gibi, gerçekten bir “trajedi”dir.¹¹

Sağ üst köşedeki (3) nolu gözede bulunan mallar *rakipsizlik* ve *dışlanabilirlik* özelliklerine sahip mallardır. *Doğal tekel* olarak da adlandırılabilen bu mallara kablolu TV yayınları ile paralı köprüler örnek verilebilir. Bedelini ödemeni kablo TV yayınlarından mahrum bırakmak (dışlamak) mümkündür; ancak bu hizmet rakiplik özelliğine sahip değildir, zira bir kez parasını ödeyip abone olununca TV yayınına 1 kişinin izlemesi ile 10 kişinin izlemesi arasında bir fark yoktur: bir kişinin yayını izlemesi ötekilerin izleyebileceği yayın miktarı ve kalitesini etkilemez. Paralı köprüler ve otoyollar için de aynı şeyi söylemek mümkündür.

Piyasa başarısızlığı bağlamında Tablo 1’deki asıl önemli göze ise, sağ alt köşedeki (saf) *kamu mallarını* içeren (4) nolu gözedir. Saf kamu mallarının piyasa tarafından üretilmemelerine yolaçan, dolayısıyla hükümet müdahalesine gereksinim doğuran iki önemli özelliği vardır: bu mallar hem *rakipsizlik*, hem de *dışlanamazlık* özelliğine sahiptirler. Milli savunma hizmetleri, polis-asayiş hizmetleri, sokak aydınlatmaları, karayolları, sel ve su taşkınlarını önleme sistemleri, deniz feneri gibi mal veya hizmetler bunun örnekleridir. Meselâ sokak aydınlatmalarını ele alalım: (bir yerden finansman sağlanıp) bir kez aydınlatılınca sokaktan bir kişi de geçse, 100 kişi de geçse herkes aydınlatma hizmetinden aynı oranda yararlanabilir; birinin tüketimi ötekilerin tüketebileceği miktarı olumsuz etkilemez. Ayrıca bedelini ödemeyenin sokaktan geçmesini engellemek mümkün olmadığı için dışlanamazlık da sözkonusudur. Benzer şekilde, polis hizmetleriyle sokaklarda asayiş sağlandığı takdirde bundan vergisini ödeyen masum vatandaşlar da, vergisini ödemeyen kişiler de, yahut hırsız, ipsiz, kaçakçı, vb. devlet veya kanunla başı dertte olan herkes de eşit ölçüde yararlanabilir. Milli savunma hizmetleriyle sınırlar bir kez güvenlik altına alındı mı, bundan askerlik yapan da yapmayan da, vergiler

¹¹ Bugün piyasa başarısızlığı bağlamında iktisatta önemli bir kavram olan “orta malların trajedisi”ne ilk kez Hardin (1968) tarihli klasik makalesinde dikkati çekmiştir.

veya başka yollarla bu hizmetin bedelini ödeyen de ödemeyen de aynı şekilde yararlanabilir; kimsenin dışlanabilmesi mümkün olmadığı gibi, birilerinin bu hizmetten yararlanması, öteki vatandaşlarının istifade edebilecekleri “milli güvenlik hizmeti” miktarını da azaltmaz.

Kamu mallarının taşıdıkları özelliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkan en ciddi sorun *bedavacı sorundur*. Bedavacı sorunu, tam veya yarı kamusal mallarda, mal veya hizmetten yararlananların yararlanma düzeylerinin ayrıştırılmaması nedeniyle maliyetlerin kullanıcılara tam olarak yansıtılmamasının sonucu olarak, sözkonusu hizmetlerden faydalananların, (maliyetleri başkalarının karşılayacağı beklentisiyle) bu hizmetlerin finansmanına katılmaktan kaçınma eğilimidir (Demir ve Acar, 2002: 64). Son tahlilde insan doğasındaki bedelini ödemediği yararlanma, külfetine katlanmadan nimetinden istifade etme, ya da halk dilindeki ifadesiyle “ben yiyeyim başkası ödesin” eğiliminden kaynaklandığı düşünülebilecek olan bedavacı sorunu, kamusal malların piyasa tarafından üretilmemesinin belirleyici nedenidir. Çünkü özel bir işletmenin ayakta kalabilmesi kâr etmesine, kâr etmesi maliyetlerini karşılayabilmesine, maliyetleri karşılayabilmesi de sattığı malın bedelini tahsil edebilmesine, bunun tamamlayıcı bir parçası olarak da, bedelini ödemek istemeyeni tüketimden dışlayabilmesine bağlıdır. Malın veya hizmetin doğasının bedavacılık sorununa imkân verdiği durumlarda özel sektörün elinde bu sorunu aşacak araçlar yoktur. Oysa devletin elinde *para basma*, daha önemlisi de *vergileendirme* gibi özel sektörün elinde olmayan iki önemli araç sözkonusudur. Başka bir deyişle kamu otoritesi bedavacı sorununu vergileendirme yoluna başvurabilir, dolayısıyla ürettiği hizmetin bedelini gerekirse zorla tahsil edebilme gücü sayesinde çözebilir, bu nedenle de özel sektörün üretmediği kamu mallarını devlet üretebilir.

2.3. Dışsallıklar

En yalın tanımıyla dışsallıklar, fiyatlandırılmayan doğrudan yarar ve zararlar, yahut fiyatlandırılması mümkün olmayan fayda ve maliyetlerdir. Üreticilerin ve tüketicilerin iktisadi faaliyetleri sonucu başka üretici ve tüketicilere sağlamış oldukları doğrudan yararlar veya yükledikleri maliyetlere iktisat literatüründe dışsallıklar denilmektedir. Dışsallıklar fiyatlandırılmadığı için üretimin ve tüketimin toplumsal yarar ve maliyeti ile bireysel yarar ve maliyeti birbirinden farklılaşmakta, bu da piyasanın başarısız olmasına, yani fiyat mekanizmasıyla sözkonusu maliyet ve faydaların, bireysel ve toplumsal olarak arzu edilen üretim ve tüketim miktarının birbirine eşitlenememesine yol açmaktadır.

Piyasa

Hem üretim ve hem tüketimde olumlu ve olumsuz (pozitif ve negatif) dışsallıklardan söz etmek mümkündür. Üretimde olumlu dışsallıkların ders kitaplarına geçmiş klasik örneği arıcı-çiçekçi örneğidir. Çiçekçinin bahçesinden yanı başında arıcılık yapan komşusunun sağladığı fayda fiyatlandırılmamış bir doğrudan yararadır. Buna karşılık zehirli atıklarını nehre bırakan fabrikadan aynı nehir üzerinde balık avlayan balıkçıların gördüğü zarar ise üretimde olumsuz dışsallıkların tipik örneğidir. Fabrikalar ve çeşitli üretim tesislerinin yarattığı hava ve su kirliliği de aynı gruba dahildir.

Tüketimde olumlu ve olumsuz dışsallıklardan da söz etmek mümkündür. Toplumdaki eğitimli kişilerden edinilen bilgi-görgü, hayırsever vatandaşlardan görülen karşılıksız yardımlar tüketimde pozitif dışsallığa örnek verilebilir. Buna karşılık sigara içen kişilerin dumanından etkilenen ikinci el tiryakilerin gördüğü zarar da tüketimde olumsuz dışsallığın tipik örneğidir.

“Mezietli mallar” (merit goods) denebilecek bazı özel önem taşıyan mallar için de pozitif dışsallıkların varlığından sözedilebilir. Sağlık, eğitim, beceri kazandırma kursları, halk kütüphaneleri, aşı hizmetleri gibi hizmetler, yurttaşlara bırakıldığında muhtemelen (“toplumsal olarak arzu edilen” anlamında) “olması gerektiğinden” daha az tüketilecek olan, bu nedenle de ya bedava temin edilmesi veya en azından sübvansede edilmesinde yarar umulan hizmetlerdir. Mezietli malların tüketiminin pozitif dışsallıklar üretmesi (sağlıklı, eğitimli, kültürlü bireylerin topluma kazandırılarak üretken ve barışçı bir toplum yaratılması) toplumsal yararın özel yarardan daha fazla olacağına işaret etmektedir.

2.4. Asimetrik Bilgi

Asimetrik bilgi iki taraf arasında simetrik dağılmayan bilgidir. İktisadi anlamda asimetrik bilgi, doğal olarak, alıcılar ile satıcılar arasında simetrik dağılmayan bilgi türüdür. Bir tarafın bildiğini diğer taraf da aynı düzeyde bilmiyorsa, alıcının ve satıcının bilgiye erişim olanağı eşit değilse, bir tarafın söylediğini karşı tarafın objektif bir şekilde doğrulama veya teyit etme imkânı yoksa, orada asimetrik bilgi söz konusudur.

Asimetrik bilgi *sözleşme öncesi* ve *sözleşme sonrası* olmak üzere iki aşamada sorun yaratır. Sözleşme öncesi asimetrik bilginin yarattığı sorun iktisatta *ters seçim* (adverse selection) sorunu olarak bilinir. Ters seçim karşı taraftan gizlenen *bilgi* ile ilgili olup, sözleşme yapılması muhtemel kişinin yanlış bilgi vermesi veya vermesi gereken bilgiyi saklaması sonucu karşı tarafı zarara sokması, yahut sonuçta arzu edilmeyen, işlemin maliyetini artıracak alternatifin seçime konu ol-

masıdır. Bunun en iyi örneği ikinci el araba piyasasında karşılaşılan türden sorunlardır. İkinci el pazarda kaliteli arabaların (“cevherler”) oranı düşük olursa oluşacak ortalama fiyat kaliteli araba sahiplerine cazip gelmeyecek, bunların arabalarını piyasadan çekmeleriyle piyasada büyük oranda külüstür arabalar (“limonlar”) kalacaktır. Böylece limonların cevherleri piyasadan kovmalarıyla ortalama bir müşterinin kaliteli araba bulma olasılığı düşecek, dolayısıyla aldatılma riski yükselecektir. Sonuçta tipik bir müşteri istediği arabayı değil, tam tersi bir arabayı seçme durumuyla karşı karşıya kalacaktır.¹²

Ters seçim sorununun bir diğer tipik örneği ise ciddi sağlık sorunu olanların sağlık sigortası yaptırma eğiliminin yüksek olması; bu kuşkuyla veya olumsuz deneyimler sonucu sigorta primlerinin yüksek belirlenmesi durumunda, sağlığı yerinde olanların piyasayı terk etmeleri sonucu, kendileriyle sözleşme yapılabilecek kişiler olarak daha çok büyük tedavi masraflarına gereksinimi olan, işlem maliyetlerini daha da artırma olasılığı yüksek kişilerin kalmasıdır.

Buna karşılık sözleşme sonrası asimetric bilginin yarattığı sorun ise iktisatta *ahlâki tehlike* (moral hazard) sorunu olarak anılmaktadır. “Enaz iki tarafın bulunduğu bir işlemde taraflardan birinin, karşı tarafın ahlâki ilkelere uygun davranışlarını, kendi bireysel kazancı lehine istismar etmesi” (Demir ve Acar, 2002: 24) olarak da tanımlanabilecek ahlâki tehlike, karşı taraftan gizlenen *eyleme* ilgili olup, sözleşme yapılan kişinin kendisini garantiye aldıktan sonra tedbirsiz davranma riski, dikkatsiz davranma eğilimidir. Bir kısmı yine sigorta sektöründe karşılaşılan türden sorunlar olmak üzere günlük hayatta bunun çok sayıda örneklerine rastlamak mümkündür. Yangına karşı sigortalı eski bir ev veya işyeri sahibinin ihmalkârlık veya kasti yangın çıkararak sigortadan yüklü miktarda para almak istemesi; arabasını tam kasko sigortası yaptırmış birinin trafikte daha dikkatsiz davranması veya birtakım kuralları bile rek çiğnemesi ilk akla gelen örnekler arasındadır. Kredi kartlarına çok yüksek faiz işleten bankaların borcuna sadık müşterileri kaçırmaları ve çoğunlukla borcunu ödeyemeyecek durumdaki müşterilerle uğraşmak zorunda kalmaları da ahlaki tehlike örneği olarak verilebilir. Bu soruna, kredi kartı faizlerinin enflasyon oranı, Merkez Bankası gecelik borçlanma faizleri veya hazine borçlanma faizleri gibi öteki finansal göstergelerle asla uyumlu olmayan biçimde fahiş olduğu, bu yüzden iki yakasını biraraya getirebilenlerin kredi kullanmadığı, kullananların da borcunu öde(ye)mediği için bankaların batık kredilerinin arttığı Türk bankacılık deneyimi en iyi örnektir.

¹² Limonlar ve cevherler konusunda klasik bir makale için bkz. Akerlof (1970), Türkçesi: Çokgezen (2000).

Piyasa

Ahlâki tehlikenin ilk planda akla gelmeyecek başka ilginç örnekleri de vardır. Bunlardan biri, yardımseverlerin cömertlik ve yardım faaliyetlerini artırdıkça bu kez yardım talep edenlerin sayısının da artması, buna paralel olarak talep edilen yardım miktarının da giderek yükselmesidir. ABD’deki sosyal güvenlik sisteminin (medicare-medicaid) bir parçası olarak bekâr hamile kadınların sosyal yardım kapsamına alınmasından sonra yardım talep eden bekâr hamile kadınların sayısında belirgin bir artış olduğu gözlenmiştir. Sendikaların güçlü olduğu Batı Avrupa ülkelerinde işsizlik sigortası ödeneğinin çalışan niteliksiz elemanların eline geçen ücrete yakın olmasından dolayı, bu ülkelerdeki Türk göçmenlerin de aralarında bulunduğu pek çok kişinin iş aramak yerine işsizlik sigortasını tercih etmesi tipik bir ahlâki tehlike örneğidir. Benzer şekilde IMF ve Dünya Bankası gibi “neoliberal” ideolojinin emrinde olmakla eleştirilen “Washington mutabakatı” kuruluşlarının, uzun yıllar boyunca, yanlış politikalar sonucu ekonomisini krize sürükleyen ülkelere ciddi koşullara bağlanmamış para-kredi desteği vererek sözkonusu ülkelerin kötü idarecilerinin günü kurtarmalarına, dolayısıyla acı reçete anlamına gelen yapısal reformları sürekli ertelemelerine, bu arada dış yardımlarla beslenen yönetici elitlerin, sonradan ülkelerinde büyük kaos yaratacak olan, ah-bap-çavuş kapitalizmini iyice yerleştirmelerine yolaçan uygulamaları da, başka bir ahlâki tehlike örneğidir.

3. Piyasa Başarısızlığını Ortadan Kaldırmanın Yolları

Beşeri düzlemde karşılaşılan öteki her sorunda olduğu gibi piyasa başarısızlığı sorununu da ortadan kaldırmanın en etkin yolu, onu ortaya çıkaran nedenleri ortadan kaldırmaktır. Bu çerçevede bu bölümde piyasa başarısızlığını yaratan nedenlerin doğasına uygun olarak hangi önlemlerin alınabileceği üzerinde durulmaktadır.

3.1. Piyasa Gücüne Karşı: Tekelleşmeyi Önlemek, Rekabetin Önünü Açmak

Şayet piyasa başarısızlığı piyasa gücünden, yani tek bir firma veya az sayıda firmanın malın fiyatını belirleme gücüne sahip olmasından kaynaklanıyorsa, bu takdirde piyasa başarısızlığını ortadan kaldırmanın yolu piyasa gücüne son verecek önlemler almak ve ilgili piyasada rekabeti tesis etmektir. Bunun pratikteki anlamı tekelleşmeyi önleyici anti-tröst yasaları çıkarmak ve bu yasaların sıkı sıkıya uygulanmasını sağlamaktır. Piyasaya isteyen firmaların girişi yasal yollardan asla engellenmemeli, veya mafya usulü illegal yollarla piyasaya

girişin engellenmesi kanun hakimiyetiyle önlenmeli, ihalelere fesat karıştırılmasına kesinlikle meydan verilmemeli, bürokrasi ile özel sektörün tekeli firmaları arasında birtakım rant mekanizmalarının kurulmasına asla göz yumulmamalıdır.

Bir diğer olası durum, Türkiye'de çok sayıda örneği olduğu üzere, tekelciliği bizzat devletin yapmasıdır. Şayet tekel gücüne sahip olan firmalar bizzat kamuya ait firmalarsa, yani bizzat devletin kendisi tekelcilik yapıyorsa, bu takdirde piyasa mekanizmasını yeniden işler hale getirmenin en emin yolu özelleştirme yoluyla devleti piyasadan çekmek, devlet tekellerine son vermektir. 1930'ların özel koşullarında kurulmuş, Keynesyen iktisat ideolojisinin cevaz vermesiyle iyice yaygınlaşmış ve az gelişmiş ülkelerin çoğunda ekonominin pek çok sektörünü kontrol eder duruma gelmiş kamusal girişimlerin ekonomiye yükledikleri yükler arasında verimsizlik, rant kollama, ahbap-çavuş kapitalizmi, siyasi ve bürokratik istismar, rekabet gücü bakımından geride kalma ve yüksek kamu finansman açıkları sayılabilir. Bu sorunlar telekom, elektrik, doğalgaz, petrol, alkollü içkiler, tütün, şeker,... gibi pek çok sektörde Türkiye'de canlı biçimde yaşandığı için ayrıntılı örnekler vermeye gerek yoktur. Son yıllarda yaşanan rüşvet ve yolsuzluklara, banka soygunlarına, kamuda ihtiyaç fazlası eleman istihdamına, yüksek reel faizlere, şirketlerin kârlarının %90'ına yakın bölümünün Hazine'ye yüksek faizle borç vermeye dayalı "faaliyet dışı gelirler"e ve nihayet, bu sorunları aşmak için kaçınılmaz olan özelleştirme ve devlette yeniden yapılanma sürecine karşı gösterilen direnişe bir de bu gözle bakmakta yarar vardır.

3.2. Kamu Malları Sorununa Karşı: Sınırlı Devlet

Özellikle dışlanamazlık ve rakipsizlik özelliği olan saf kamu mallarının bedavacı sorunu yüzünden piyasa tarafından üretilmelerinin imkansızlığına yukarıda değinilmişti. Bu durumda piyasa başarısızlığının önlenmesi piyasanın yapamayacağı işlerle sınırlı, küçük ama etkin bir devlet oluşturmakla mümkündür. Ayakkabıdan çimentoya mal üretimiyle uğraşan, alkollü içkiler, şeker, enerji vb. birçok sektörde bizzat kendisi tekelcilik yaparak rekabeti engelleyen devlet yerine, dışlanabilirlik ve rakiplik özelliği olan bütün malların üretim ve dağıtımını piyasaya bırakan; kendisi savunma, adalet ve iç güvenlik gibi piyasanın başarıyla üretmesi mümkün olmayan saf kamu hizmetleri üretken; sağlık ve eğitim gibi yarı kamusal hizmetleri de özel sektörle işbirliği içinde yürütmeye çalışan; piyasa güçlerine saygılı, küçük ama etkin devlet bireysel ve toplumsal refah açısından çok daha işlevseldir. Üstüne vazife olmayan

Piyasa

pek çok işle uğraşan devlet bu yüzden asıl yapması gereken işlerde zaafiyete düşmekte; örneğin adalet hizmetlerini etkin bir şekilde veremediği için mafya kendi kurallarıyla adalet dağıtmaya kalkışabilmektedir. 1990'lı yıllarda ülkemizde görülen, halen yer yer devam eden çek-senet mafyası etkinlikleri bunun tipik örneğidir.

Türkiye'de piyasa başarısızlığı sorunuyla bu anlamda mücadele, kaynak israfının minimum düzeye indirilmesi, verimliliğin yükseltilmesi ve refahın artırılması için özelleştirme süreci süratle bitirilmeli; vergi ödemeyi caydırıcı olmayacak ölçüde düşük vergi oranlarına dayalı, sade ve etkin bir vergi sistemi getirilmeli; sağlık ve eğitimde özel sektör sonuna kadar teşvik edilip ancak kalan boşluk devlet tarafından doldurulmalı; üniversiteler dahil bütün kamu kurum ve kuruluşlarında keyfiliği önleyen, verimliliği ve yaratıcılığı özendiren, objektif kurallara ve performans ölçümüne dayalı liyakat sistemi getirilmeli, anti-tröst yasaları etkin bir şekilde işletilmeli ve yoğunlaşmanın yüksek olduğu tekelleri-oligopolcü piyasalar rekabete açılmalı; kayıtdışı ekonomiyle mücadele edilmeli; gündelik hayatın nasıl düzenleneceği konusunda devlet vatandaşın hayatından çekilmeli, hukuk devleti tam olarak yerleştirilmeli, bireysel ve toplumsal özgürlükler enaz gelişmiş demokrasiler düzeyine çıkarılmalıdır. Siyasi-ideolojik gerekçelerle bazı ihalelere bazı şirketlerin sokulmaması, kimi sektörlerde bazı firmaların girişinin engellenmesi, kimi seçilmiş firmaların devlet imkanlarıyla beslenmesi, bazı sektörlerde hâlâ devlet tekelinin sürdürülmesi,.. gibi geçmişte örnekleri görülen ayrımcı, rant yaratıcı, rekabeti engelleyici, adalet duygusunu köreltici, devlete olan güveni sarsıcı, ve verimlilik düşürücü yanlış uygulamalara asla prim verilmemelidir.

3.3. Dışsallıklar Sorununa Karşı: Dışsallıkların İçselleştirilmesi

Piyasa başarısızlığına yol açan bir sorun olarak dışsallıklar sorununun çözümü, dışsallıkların ortadan kaldırılmasıyla, ya da iktisatta zaman zaman ifade edildiği gibi, dışsallıkların içselleştirilmesiyle mümkündür. Dışsallıkların biri *müdahaleci çözüm* diğeri *müdahaleci olmayan çözüm* olmak üzere başlıca iki yolla ortadan kaldırılması mümkündür.

3.3.1 Müdahaleci Çözüm: Pigou'cu Vergilendirme

Pigou'cu Vergilendirme olarak da anılan müdahaleci çözüm, adı üzerinde, dışsallıkların devlet müdahalesiyle çözümünü önermektedir. Buna göre eğer ortada negatif dışsallıktan kaynaklanan zararlar varsa, zararı yaratan taraf ver-

gilendirmek suretiyle cezalandırılmalı, böylece zararın ortadan kaldırılması veya enaza indirilmesi sağlanmalıdır. Havayı ve suyu kirletenlere filtre taktırma zorunluluğu getirilmeli, kirlilik vergisi (pollution tax) adı altında konacak vergilerle çevreye zarar vermenin bedeli ödetilmelidir. Örneğin nehri kirleterek balıkların zehirlenmesine yolaçan, dolayısıyla doğal hayata ve balıkçılara zarar veren fabrikadan alınacak vergilerle fabrikanın maliyetleri artırılmak suretiyle üretimi kısması, böylece nehre daha az zehirli atık bırakması sağlanmalıdır.

3.3.2 Müdahaleci Olmayan Çözüm: Coase Teoremi

Dışsallıkların içselleştirilmesinin müdahaleci olmayan çözümü, belirli şartların sağlanması halinde bu sorunun devlet müdahalesine gerek kalmadan tarafların karşılıklı anlaşmalarının, böylece cebir kullanmadan rızaya dayalı bir çözüm bulunmasının mümkün olduğunu önermektedir. Bu görüşü ilk ortaya atan iktisatçının adıyla *Coase Teoremi* olarak da anılan bu görüşe göre “dışsallığın etkilediği taraflar eğer aralarında maliyetsiz görüşme yapma imkanına sahip iseler, mülkiyet hakları hangi tarafta olursa olsun, etkin çözüme ulaşılır” (Ünsal, 2004: 531). Anlaşıldığı üzere dışsallıkların müdahalesiz bir yolla içselleştirilebilmesi için iki önemli koşul söz konusudur: mülkiyet haklarının açıkça tanımlanmış olması ve işlem maliyetlerinin düşük olması.

İşlem maliyetleri “mülkiyet haklarının tesisi, transferi ve korunmasıyla ilgili olarak katlanılması gereken kaynaklar” (Zerbe and McCurdy, 2005: 11) şeklinde tanımlanan işlem maliyetleri, bir mal veya hizmetin üretim maliyetleri içinde yeralmayan, bu nedenle de malın fiyatına yansımayan, ancak malın mülkiyetinin edinilmesi veya el değiştirmesi sürecinde ortaya çıkan maliyetlerdir (Demir ve Acar, 2002: 220).¹³

Nehir-balıkçı örneğine dönersek, şayet işlem maliyetleri (görüşme, pazarlık, sözleşme hazırlatma, onaylatma, ve uygulatma maliyetleri) sıfır veya çok düşükse, nehri kullanım hakkı (mülkiyet hakları) ister fabrikaya, isterse balıkçılara ait olsun, gönüllü bir çözüm bulunacaktır. Örneğin nehri kullanım hakkı fabrikaya aitse balıkçılar üretimini kısması için fabrika sahibine bir miktar tazminat ödemeye razı olacaklardır. Şayet nehri kullanım hakkı balıkçılara ait-

¹³ İşlem maliyetleri konusu özelinde bir tartışma için bkz. Allen (1991). Zerbe ve McCurdy, piyasa başarısızlığı kavramının içinde işlediği dünyanın işlem maliyetleri sıfır bir dünya olduğunu, oysa gerçek dünyada işlem maliyetlerinin sıfır olmadığını vurgulayarak, işlem maliyetlerinin rolünü ihmal etmesi nedeniyle piyasa başarısızlığı modelinin çöktüğünü ileri sürmektedirler. Onlara göre dışsallıkların varolma nedeni zaten bunları çözecek işlem maliyetlerinin çok yüksek olmasıdır (2000: 11).

se bu kez fabrika nehri kirletme hakkı karşılığında balıkçıların zararını tazmin etmeye razı olacaktır. Tazminatın miktarını ise tarafların pazarlık güçleri belirleyecektir. Dikkat edilirse burada sorunun çözümüne, kimin kime ödeme yapacağını belirlenmesine götüren kritik nokta, mülkiyet haklarının (nehirden yararlanma hakkının kime ait olduğunun) açıkça tanımlanmış olmasıdır. Coase'un önerisi, mülkiyet hakları konusunda bir belirsizliğin olmamasına ve işlem maliyetlerinin sıfır veya ihmal edilebilir düzeyde olmasına dayanmaktadır. Şayet mülkiyet haklarının kime ait olduğu belli değilse, dışsallığın büyüklüğü mülkiyet hakkına sahip olanlarca tam olarak tespit edilemiyorsa, ve nihayet işlem maliyetleri caydırıcı oranda yüksekse gönüllü pazarlık yoluyla dışsallıkların içselleştirilmesi mümkün olmayacaktır.¹⁴

3.4. Asimetrik Bilgi Sorununa Karşı: Bilginin Simetrikleştirilmesi

Asimetrik bilginin varlığından kaynaklanan piyasa başarısızlığını önlemenin yolu, bilginin simetrikleştirilmesidir. Bilginin simetrik hale getirilmesi demek, bir tarafın bildiğini karşı tarafın da bilebilir hale gelmesini sağlamak demektir. Bilgi simetrikleştirildiği takdirde alıcı ve satıcının, sözleşmenin altına imza atacak tarafların bilgileri hemen hemen aynı olacağı için aldatılma riski ortadan kalkacaktır.

Bu çerçevede sözleşme öncesi asimetrik bilginin yarattığı ters seçim sorununu ortadan kaldırmanın bir yolu, garanti sistemidir. İkinci el piyasada araba arayan birine test sürüşü imkânı verilmesi, arabanın usta bir tamircinin denetiminden geçtikten sonra alım-satımına razı olunması, yine alım-satımına konu olacak arabanın daha önce ciddi bir kazaya karışıp karışmadığının polis kayıtlarından öğrenilebilir hale getirilmesi sözkonusu garanti sisteminin tamamlayıcı birer unsurudur. İsteğe bağlı tam kapsamlı trafik sigortası (kasko) yaptırmak isteyen birilerinin geçmiş sürücülük deneyimlerine erişimin, sağlık sigortası yaptırmak isteyenlerin de geçmiş sağlık sicillerine erişimin mümkün hale getirilmesi ters seçim sorununu büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır. Kısaca burada anahtar unsur garanti sistemi ve bilgiye erişimin kolaylaştırılmasıdır.

¹⁴ Sosyal maliyet, işlem maliyetleri ve dışsallıkların müdahalesiz çözümü sorunu konusunda Coase'un (1960) tarihli klasik makalesi iktisat literatürünün kendisine en fazla atıf yapılan makaleleri arasında yer almaktadır. Coase (1974) de yine bu konuyu tartışmaktadır. Coase teorisinin ayrıntılı biçimde tartışıldığı Türkçe bir kaynak için bkz. Oğuz (2003), özellikle Bölüm 2, ss. 47-62; ayrıca bkz. Farrell, (1987). Oğuz (2003) spesifik olarak mülkiyet hakları konusunu tartışan Türkçe literatürdeki belki de tek kaynaktır.

Bir yönüyle insan doğasındaki aldatma ve bedavadan geçinme eğilimleriyle ilgili olduğu için ahlâki tehlike sorununu aşacak bir mekanizma geliştirmek daha zor görünmektedir. Yine de örneğin sosyal yardımların dikkatle seçilmiş şartlara bağlanması, iyi denetlenmesi, sosyal yardım sisteminin, anlaşılabilir nedenlerle daha ziyade “tek tıp” hizmet üretebilen kamunun tekeline çıkarılarak, daha özel şartları dikkate alabildiği ölçüde “her bedene ayrı bir elbise” ilkesiyle uyumlu bir hizmet verme imkanına sahip özel hayır kuruluşlarının özendirilmesi, yardımseverliği kötüye kullanma riskini nispeten azaltacaktır. Kaza ve yangın sigortalarında rastlanan ahlâki tehlike sorununu enaza indirmek için de sigorta yapılacak nesnenin gerçek değerinin işinin ehli uzmanlara yaptırılması ve sigortayı yaptırmak isteyen kişinin geçmişiyile ilgili sağlıklı bilgilere erişim imkânının geliştirilmesine çalışılabilir.

Sonuç

Son çeyrek yüzyılın en çok tartışma konusu olmuş kavramlardan biri piyasadır. Piyasa ekonomisi, Keynesyen iktisadın revaçtan düşmesine paralel olarak gelişmiş kapitalist dünyada, sosyalist blokun dağılmasına paralel olarak da eski sosyalist dünyada 1980 sonrası dönemde ortak bir yönelimi temsil eder duruma gelmiştir. Dostları ve övenleri kadar düşmanları ve eleştirenleri de olan piyasanın istisnasız her durumda sorunsuz bir şekilde işleyeceğini, kendisinden beklenen işlevleri yerine getirerek optimal kaynak dağılımını gerçekleştireceğini, dolayısıyla devlet müdahalesine asla ihtiyaç olmadığını ileri sürmek pek isabetli bir görüş değildir. Piyasanın da başarısızlığa uğradığı, bazı malların toplumsal olarak arzu edilenden daha fazla veya daha az üretilip tüketildiği, bu nedenle de devlet müdahalesine gereksinim duyulacak kimi durumlar söz konusudur. Bu yazıda bunlardan başlıcaları olarak piyasa gücü, dışsallıklar, kamu malları ve asimetric bilgi tartışılmıştır.

Piyasanın başarısızlığa uğramasına yol açan nedenlerin bulunduğu durumlarda yapılması gereken, bu durumu öne sürerek devleti büyütecek, ona siyasette olduğu kadar ekonomide de merkezi bir rol yükleyecek, devlet müdahalesini kapsamlı ve kalıcı bir kurum hale getirecek arayışlara girmek değildir. Daha ziyade yapılması gereken, piyasayı başarısızlığa uğratan nedenlerin en az maliyetli yollarla ortadan kaldırılmasıdır. Devlet müdahalesine ancak bu nedenlerin ortadan kaldırılmasına yardım ettiği ölçüde gereksinim vardır.

Hükümetin piyasa başarısızlığının yarattığı çarpıklıkları gidermek ve piyasanın etkin işler hale gelmesini sağlamak için yapabilecekleri arasında dışsallıkların içselleştirilmesi yahut ortadan kaldırılması için hava kirliliği ver-

gileri; tekeli kârların vergilendirilmesi; tekelleşme-oligopolleşme-kartelleşme girişimlerinin engellenmesi; milli savunma, adalet ve iç güvenlik gibi saf kamu mallarının bizzat devlet tarafından üretilmesi; piyasalara rekabet getirmek için deregülyasyona gidilmesi; henüz özelleştirilen şirketlerin yeni bir tekele dönüşmesini önleyici tedbirler alınması sayılabilir.

Bu çerçevede piyasa gücünün ortadan kaldırılmasının yolu anti-tröst yasalarıyla tekelleşme ve oligopolleşmenin önlenmesi, ekonominin dışa açılması ve rekabetçi bir iktisadi yapının tesis edilmesidir. Dışsallıkları ortadan kaldırmanın bir yolu olumlu dışsallığın sübvansiyonla ödüllendirilmesi, olumsuz dışsallığın ise vergi ile cezalandırılmasıdır. Dışsallık sorunuyla uğraşmanın daha tercihe değer bir yolu ise müdahaleci olmayan çözümü denemek, yani mülkiyet haklarını açıkça tanımlayıp yasal koruma altına almak, işlem maliyetlerini de minimize edecek önlemler olarak tarafların aralarındaki sorunları pazarlık yoluyla, rızaya dayalı olarak, anlaşarak çözmelerine yardımcı olmaktadır. Kamu mallarında rakipsizlik ve dışlanamazlık özelliği olduğu, dolayısıyla “bedavacı sorunu” ile yüzyüze kalındığı ölçüde bu malların devlet tarafından üretilmeleri gerekir. Zira bedavacı sorunu ancak kayıtdışı ekonomiyle mücadele ve vergi salma gücüyle aşılabilir. Ahlâki tehlike ve ters seçim sorunları yaratan asimetric bilgi sorunuyla mücadelenin yolu da bilgiye erişim olanaklarını artıracak önlemler almaktır.

Kısaca devleti ejderha devlet haline getirmeden, sınırlı devletin fonksiyonlarıyla piyasanın işleyişini sağlamanın yolu, piyasayı başarısızlığa uğratan nedenleri ortadan kaldırmaktır. Devletin savunma, asayiş ve adalet hizmetleri sağlama ve rekabeti tesis etme fonksiyonları bunun için yeterlidir. Anti-tröst yasalarıyla tekelleşmenin ve kartelleşmenin önüne geçmek, devlet tekellerine son vermek ve piyasaları iç ve dış rekabete açmak piyasa gücünü, dolayısıyla piyasa gücünün varlığına dayalı piyasa başarısızlığını ortadan kaldıracaktır. Sağlık ve eğitim gibi “meziyetli mallar”ın üretiminde özel sektörle işbirliğine gitmek ve bu alanlara yapılacak özel yatırımları özendirmek devletin sırtındaki yükün hafiflemesini, bu sayede piyasanın hiçbir şekilde yapamayacağı asıl fonksiyonları üzerinde odaklaşmasını mümkün kılacaktır. Fiziksel ve entellektüel mülkiyet haklarının net bir şekilde tanımlanması, korunması ve işlem maliyetlerinin düşürülmesi konusunda gösterilecek titizlik dışsallıkların Coase teoreminin önerdiği biçimde müdahalesiz biçimde çözülmesini kolaylaştıracaktır. Asimetric bilgi sorununu çözenin yolu da bilginin alıcı ve satıcılar arasında mümkün olduğunca simetric dağılmasını sağlayacak mekanizmalar (örneğin, sağlam bir sigorta sistemi, ürün testi, garanti ve

iade sistemi, kredi kartı ve sürücü belgesi kullanıcılarının geçmiş bilgilerine ulaşabilmeyi mümkün kılan merkezi bilgilendirme sistemi, vb.) kurmaktır. Piyasanın etkin bir şekilde işlemlerini sağlayan, kaynak israfını önleyebilen bir devlet zenginlik yaratmada ve vatandaşının hayatını kolaylaştırmada başarılı olarak hem içeride kendi vatandaşlarının, hem de dışarıda öteki ülkelerin saygınlığını kazanacaktır.

Kaynakça

Akalın, Güneri (2002) *Ekonomi-Politik Kriz ve Piyasa Ekonomisine Geçiş*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Akerlof, G. A. (1970) "The Market for 'Lemons': Quality Uncertainty and the Market Mechanism," *Quarterly Journal of Economics*, 84(3): 488-500. (Türkçesi: " 'Limonlar' İçin Piyasa: Kalite Belirsizliği ve Piyasa Mekanizması," Çev. Murat Çokgezen, İçinde Demir (2000), der., *Devlet Rekabet Mülkiyet ve İktisat*, ss. 229-248.)

Allen, Douglas W. (1991) "What Are Transactions Costs?" In *Research in Law and Economics*, ed. by Richard Zebre and Victor P. Goldberg, Greenwich, Conn: JAI Press.

Atalay, Hamit (1999) *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 714.

Coase, Ronald (1974), The Lighthouse in Economics, *Journal of Law and Economics* 17 (2), 357-376.

Coase, Ronald H. (1960) "The Problem of Social Cost," *Journal of Law and Economics*, October 1960, pp. 1-44. (Türkçesi: "Sosyal Maliyet Sorunu," Çev. Mehmet Aktaş, İçinde Demir (2000), der., *Devlet Rekabet Mülkiyet ve İktisat*, ss. 101-174.)

Demir, Ömer ve Mustafa Acar (2002) *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 5. baskı, Ankara: Vadi Yayınları.

Demir, Ömer (2000), der., *Devlet Rekabet Mülkiyet ve İktisat*, Adapazarı: Değişim Yayınları.

Doğan, D. Mehmet (2001) *Büyük Türkçe Sözlük*, 15. baskı, Ankara: Vadi Yayınları.

Farrell, Joseph (1987) "Information and the Coase Theorem," *Journal of Economic Perspectives*, 1: 113.

Hardin, Garrett (1968) "The Tragedy of the Commons," *Science*, Vol 162, Issue 3859: 1243-1248. (Online version: <http://www.sciencemag.org/cgi/reprint/162/3859/1243.pdf>)

Mas-Colell, Andreu ve Michael D. Whinston ve Jerry R. Green (1995) *Microeconomic Theory*, Oxford: Oxford University Press.

Piyasa

Nelson, Richard (1987) "Roles of Government in a Mixed Economy," *Journal of Policy Analysis and Management*, 6: 541.

Nicholson, Walter (1997) *Intermediate Microeconomics and Its Application*, seventh edition, Orlando, FL: The Dryden Press.

Oğuz, Fuat (2003) *Mülkiyet Hakları: Bir Ekonomik Analiz*, Ankara: Roma Yayınları.

Stiglitz, Joseph (1998) *The Economics of Public Sector*, New York: W.W. Norton & Company.

Ünsal, M. Erdal (2004) *Mikro İktisat*, 5. baskı, Ankara: İmaj Yayıncılık.

Varian (1992) *Microeconomic Analysis*, third edition, New York: W.W. Norton & Company.

Weimer, David L. And Aidan R. Vining (1992) *Policy Analysis: Concepts and Practice*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.

Zerbe, Richard O. and Howard McCurdy (1999) "The Failure of Market Failure," *Journal of Policy Analysis and Management*, 18(4): 558.

Zerbe, Richard O. Jr. and Howard McCurdy (2000) "The End of Market Failure," *Regulation*, Vol. 23, No. 2, (Summer), ss. 11-14.

Piyasa başarısızlığı konusunda bazı yararlı internet kaynakları:

Wikipedia, the free encyclopedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Market_failure (09.02.05)

Economic Review: <http://www.soton.ac.uk/~peters/er/mfail.htm> (09.02.05)

http://www.tutor2u.net/economics/content/topics/marketfail/market_failure.htm (25.01.05)

<http://www.bized.ac.uk/stafsup/options/qbank/page17.htm> (07.02.05)

<http://www.thisnation.com/whygovt-economic-market.html> (08.02.05)

<http://www.cato.org/pubs/regulation/regv23n2/zerbe.pdf> (09.02.05)

<http://www.lclark.edu/~loren/articles/fairuse.htm> (02.02.05)